

Eski Türk Yazıtlarındaki Kağan Seçme Ritüelinin İzleri Üzerine

On the Traces of Qayan Election Ritual in the Old Turkic Inscriptions

Salih DEMİRBİLEK

Ondokuz Mayıs University (Samsun/Turkey)

E-mail: salihd@omu.edu.tr

In this study, the traces of the qayan election rituals in the Old Turkic Inscriptions were mentioned. The qayan election ritual is not only in the Turkic Qaghanate, it was also present in the old Uyghurs with great enthusiasm. Probably this ritual was a heritage of them to the Huns. We learn from sources that this heritage has survived to the Seljuk times. The 'raise' rituals of this traditions has changed day by day. This is an indication that some of the traces of the Ötüken culture are still alive today.

Key Words: Old Turkic Inscriptions, qayan election's rituals.

Giriş

Tarih boyunca her devlet yöneticisini büyük bir törenle işbaşına getirmiştir. Bu törenlerde bütün devlet erkânı hazır bulunur, ayrıca halkın da iştiraki ve yeni umutlarıyla bu merasimler ülke genelinde bir şölen havasına bürünürdü. Eski Türklerde de tahta geçiş törenleri buna benzer biçimde gerçekleştirildiği ileri sürülebilir.

Bu makalede, Türklerin en eski yazılı belgeleri olan Türk Runik harfli kağıtlık yazıtlarında bu merasime gönderme yapan veriler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu vesileyle yazıtlardaki sosyal hayatın bir başka yönünün daha ortaya konulması amaçlanmıştır.

Köktürkler bilindiği gibi çeşitli boyların birleşmesiyle meydana gelen federatif bir devlettir.¹ Bu devletin yöneticisi de *kagan* unvanını taşıyordu.² Kağan olan kişinin tanrı tarafından kendisine *yarlık*³ verilerek *kut*'a sahip olduğu kabulleniirdi (Sığırı-Erçil 2007: 81). Kağan seçilecek kişinin 'bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması' gerekmekteydi (Taşağıl 2013: 181).⁴

Öte yandan kağanın millete karşı vazifeleri vardı ki bunlar kısaca şu şekilde özetlenebilir: “*Millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumak*” (Taşağıl 2013: 179).

¹ “Göktürk devleti de tıpkı Hun devleti gibi *kut* sahibi bir şef etrafında toplanmış, boy beylerinin katılım ve ittifakıyla oluşmuş bir boylar birliğidir. Bu şefe Göktürklerde *kagan* denir ve bağımsız olmayan bir boy başbuğuna da *han/kan* adı verilir.” (Koç 2015: 331).

² “Gök-Türk hakanlığının kurucusu Bumin'in 552'de kagan ilân edilmesi ile umumileşen bu unvan Gök-Türk hakanlığı dışında Uygurlarda, Kırgızlarda, Türkişlerde, Hazarlarda (7-10. yüzyıl), Avrupa Avarlarında (6-10. yüzyıl) ve Bulgarlarda (6. yüzyıl) kullanılmıştır (Donuk 1988: 23).

³ “Yarlık başlangıçta yalnızca 'tanrı emri ve izni' demektir.” (Ögel 2016: 224). Eski Türkçede *yarlık*'ın anlamı ve kullanımını hakkında CLAUSON şunları kaydetmiştir: 'a command from a superior to an inferior, sometimes with some connotation of a grant of favor from a superior to an inferior, as a technical administrative term for a government edict' (1972: 966b).

⁴ Kağanın vazifeleri, '1. töreyi korumak, 2. iktisadî refahı sağlamak, 3. millî birliği sağlamak' (Güngör 2016: 57-58).

Kağanlık sembolleri ise şunlardı: *otağ*, *örgin* ‘taht’, *tuğ* ‘kurt başlı sancak’, *da-vul* (sorguç-köbürge) ve *yay* (Bedirhan 2004: 121)⁵.

Kağan seçilecek kişi düzenlenen bir merasimle tahta otururdu. Kaynakların verdiği bilgilere göre Bozkır kağanlığı devletinde kağan seçme merasimi şu şekilde gerçekleştiriliyordu:

“Eski Türk devletinde kağanın tahta çıkış töreni, kaynaklarda oldukça renkli bir şekilde anlatılır. Herhalde merasimin yapıldığı yer, Orkun ırmağı kıyısıydı. Tören alanına üstünde altından bir kurt başı olan tug, mehter takımı ve kağanlık arabası, yani iki tekerlekli kağanı önceden getiriliyordu. Bununla beraber her Türkün tahtı üzerine bindiği atının eyeri idi. Otağın önünde bulunan sancağın üzerindeki kurt başı hakkında Çin kaynakları, atalarının kurttan türediğini unutmamaları içindir, şeklinde bir izahta bulunuyorlar. Yeni kagan bir keçe üzerine oturularak, dokuz kişi tarafından göğe kaldırılmakta, çadırın etrafında, güneş istikametinde dokuz kez döndürülmektedir. Sonra ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulmakta ve ağzında çıkan ilk ses veya sözcüğe bakılarak bir süre tayin edilmekteydi. Kağanı koruyan özel muhafız birliğine de Böriler deniyordu. Bunlar gece ve gündüz nöbetçileri olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Yine bazı iddialara göre, kagan yeryüzünde güneşin sembolü olurken, katun da ayı temsil etmekteydi.” (Gömeç 2006: 59).⁶

Bu ritüelin Selçuklulara kadar yaşatıldığını, Tuğrul Bey’in tahta çıktığında uygulandığını tarihî kaynaklardan öğrenmekteyiz (Bedirhan 2004: 123).

Kağan seçme ritüeli sırasıyla şu aşamalardan meydana gelirdi:

“1. Kağan kaldırma/yükseltme işlemi: Bu hareket, adayın, tanrı ile ilişkiye geçmesi, iletişim kurmasıdır. Bunun için, tanrıya, *yağış* adı verilen özel bir kurban sunulur. Ardından, iletişim kurulması eyleminin kolaylaştırılması için, kağan adayı, aşağıdan yukarıya kaldırılır/yükseltilir. İlk işlem burada biter.

⁵ Yazıtlarda hükümdarlık alâmetleri olarak ‘tahta oturmak’ anlamında *olurmak* (KT G1, BK K1) ve *köbürge* (BK B4) geçmektedir.

⁶ “Tahta çıkma töreni sırasında, kağanın bir keçe veya halı üzerine konarak kaldırılması Türk kavimlerinde çok yaygındır. Göktürklerde yeni bir hakan seçildikten sonra, devletin ileri gelenleri onu bir keçe üzerine oturtuyorlar ve (keçenin uçlarından tutarak) onu güneşin (geziş yönünü) izleyerek, dokuz defa döndürüyorlardı.” (Ögel 2016: 89).

“Türk hanlarının tahta çıkışında, onun bir keçe seccade veya halıya oturtularak yahut kalkan üzerinde havaya kaldırılması resmî tören gereği idi, hanın belirli zamanlarda, devlet ileri gelenlerine ve halka törenlerle ziyafet vermesi de hükümdarlık icabı idi.” (Kafesoğlu 2003: 269).

“Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe halının üzerine oturtarak, ya da kalkan üzerinde havaya kaldırarak kutlanırdı.” (Çandaroğlu 2013: 96).

2. *Yügerü kötürme* ‘yukarı çıkarma işlemi’: Tanrı, adayı uygun bulursa, onu bulunduğu yerde iken, tepesinden (başından, saçından) tutup yukarıya, yanına çıkarır. Bunu yapmasının sebebi açıktır: *yarlık, kut, küç, ülüg ve il* beratı vermek içindir. Kağan adayı, tanrı tarafından bu emanetler kendisine verildikten sonra kağan yapılmış olur ve bu görüşmeden sonra ikinci işlem de sona ermiş olur.

3. Kağan oturma/oturtma işlemi: Kağanlık görevi verilen ve tanrı tarafından kağan seçilen aday, yine tanrının buyruğuyla, yeryüzüne indirilir ve kişiöglü üzerine kağan oturtulur. Ve bu işlem, kağanı, tanrının onu indirmesi ve kişiöglü üzerine kağan oturtması ile son bulur. Herkes, artık, kağanın buyruğu altındadır ve kağan da, tanrının kendisine verdiği yetki ile onları, yönetme durumundadır.” (Yıldırım 1998a: 110).

Yazıtlarda kağan seçilme ritüelinin izlerinin konu edildiği çalışmalar görebildiğimiz kadarıyla SERTKAYA ve YILDIRIM’a aittir.

SERTKAYA, yazıtlardaki atasözlerini konu edindiği “*Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Ata Sözü*” adlı makalesinde, Türkiye’den ilk olarak hocası CAFEROĞLU’nun bu konu üzerine eğildiğini belirtmiştir. Buna göre, CAFEROĞLU “*Orhun Abidelerinde Atalar Sözü*” adlı makalesinde Tonyukuk yazıtında geçen şu ibaredeki atasözünün aynı zamanda kağan seçimine de işaret ettiğini ifade etmiştir:

kağan mu kılayın tidim saşındım toruk buçalı semiz buçalı arçada böngser semiz buka toruğ buka tiyin bilmez ermiş tiyin ança saşındım anda kisre teñri bilig birtük üçün özüm ök kağan kıldım (1999: 233).

SERTKAYA, adı geçen yazısında kağan seçimine işaret eden bir diğer atasözünün de Taryat (Terhin) yazıtında geçtiğini bildirmektedir:

(a)nta k(i)sre: küsgü yılıka: sinl(i)gde: köç k(a)ra bod(u)n: (i)tm(i)ş: sins(i)zde: küç k(a)ra sub: (i)rm(i)ş: k(a)ra bod(u)n: turyın k(a)g(a)n (a)t(a)dı: <mini> t(e)ñr(i)de: bolm(i)ş: (i)l (i)tm(i)ş: b(i)lge k(a)g(a)n (a)t(a)dı: <k(a)t(u)n(u)g> (i)l: b(i)lge k(a)t(u)n (a)t(a)dı:

“Ondan sonra küsgü yılında (748 yılında) halk mezarın bulunduğu alandan göç etmiş. Mezar olmadığı için felâkete katlanmak güç imiş. Halk başını kaldırıp kağanı seçti. <Beni> Teñride Bolmuş il imiş Bilge kağan seçti. <Hatunu> İl Bilge hatun seçti.” (1999: 234).

Bu yazıya ilham olan, YILDIRIM’ın “*Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma*” (1998a: 102-111) adlı makalesinde ise Bozkır kağanlığındaki ka-

ğan seçme ritüelinin aşamaları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca yine YILDIRIM'ın “Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz, Yağ(gıl), ‘Katıl’ Olmaz” (1998b: 124-133) adlı makalesinde ise Tonyukuk yazıtında geçen *yağ(gıl) tedi yağmış ben ertim* ibaresi yazar tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: “(Bana) kurban kesin diye buyurdu. (Şadın) kurban kesicisi/sunucusu ben idim”.

YILDIRIM, bu yorumlayışının nedenini şöyle açıklıyor:

“(…) kağan aday ancak, kurban kesildikten sonra tanrı ile irtibata geçmek imkânına sahiptir. Demek ki, kurban kesimi ardından kağan adayının, burada, aşağıdan yukarı doğru kaldırılması, tanrı ile irtibatlandırılması hareketi söz konusudur. Bu hareket, kağan adayının yukarı çıkmasını kolaylaştırmak, ona yardımcı olmak için yapılıyor.” (Yıldırım 1998b: 131).

Bize göre, yazıtlarda kağan seçime ritüeli ile ilgili gördüğümüz diğer leksikolojik tanıklar şunlardır:

1. Teñri Teg Teñride Bolmak

Bilge Kağan, nutkunun (Ercilasun 1994: 31-39) başında yer alan bu ifadelerinde öncelikle kendisini bu unvanla tanıtıyor.⁷ Yukarıda belirtildiği gibi kağan seçilirken kendisi bir keçe ya da kalkan üzerine oturtuluyor ve yukarı kaldırılmakla tanrı nezdine ulaşır kendisinden *yarlık* olarak aşağıya indirildiğinde artık *kut*'lanmış, hükümdarlığı tanrı tarafından tasdiklenmiş oluyordu. Böylece, tanrı gibi gökyüzünde (yukarıya kaldırılarak *kut*'lanmış/meşrulaştırılmış olan) kağan, tanrı gibi (onun adına) yeryüzünün hâkimi olmuştur.

Bu kalıp ibare ile kağan, kağanlık seçimi töreninde bu aşamadan geçtiğini ve kendisinin hükümdarlığının bizzat tanrı tarafından *kut*'lanılıp onaylandığını, tören sırasında orada hazır bulunanların da şahitliği hatırlatılarak dinî ve hukukî

⁷ “Kül Tegin yazıtında, Bilge Kağan, konuşmasının henüz başlangıcında, kendisini ‘teñri gibi, teñriden olmuş’ diye tanıtırken, zaten ilahî sıfatını ilan etmiş oluyordu.” (Divitçioğlu 2005: 83-84).

“İmparatorluk tamamıyla doğal olarak teñrinin bir bağışıdır: *el berigme teñri* ‘imparatorluğu veren Tanrı-Gök’ (Giraud 1999: 108).

“Eski Türk devletlerinde egemenliğin kaynağı tanrı idi. Tanrı, egemenliği doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk kağanıydı. Bu duruma göre, ‘devleti idare etme güç ve yetkisi’, Türk tarafından Türk kağanına bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk kağanı da kendisini tanrı tarafından seçilmiş, bazı olağanüstü güç ve yetkilerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Halk da aynı inancı katılmaktaydı.” (Koca 2011: 75).

açıdan konumunun meşrutiyetini ve ulûhiyetini vurgulamaktadır. Bu ifade kağanın unvanlarından biridir.

Günümüzde her kutlamanın (askere uğurlama, nikâh, mezuniyet, vs.) ardından kutlanacak kişinin havaya atılması bu aşamanın günümüz örfine yansımış biçimidir.

Bu ibare ile kağan seçme ritüelinin ilk aşaması olan kağan kaldırma/yükseltme aşaması anlatılmıştır:

teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan bo ödke olortum (KT G1) // teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan bödke olortum⁸ (BK K1)

“Ben Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(ım).”

teŋride bolmış el etmiş uygur kagan olormuş (Tes D1)

“Tengride Bolmuş El Etmiş Uygur Kağan tahta oturmuş.”

teŋride bolmış el etmiş bilge kaganım olortı el tutdı (Tes D4)

“Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan’ım tahta oturdu, yurdu tuttu (düzenledi).”

teŋride bolmış el etmiş bilge kagan atadı el bilge katun atadı kagan atanıp katun atanıp ötüken ortosınta as öŋüz baş kan ıdok baş kedinin örgin bunta etitdim (Terh G6)

“Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (olarak) atadı. (Eşimi) El bilge Katun (olarak) atadı. Kağan (olarak) atanıp (eşim de) hatun (olarak) atanıp Ötüken’in ortasında As Öngüz Baş ve Kan İduk Baş (dağlarının) batısında kağanlık otağını burada kururdum.”

teŋride bolmış el etmiş bilge kagan el bilge katun kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kedin uçınta tez başınta örgin anta etitdim (Terh B1)

“Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (ve eşim) El Bilge Katun (...) kağan adını, hatun adını alıp Ötüken’in batı ucunda, Tes (Irmağı’nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kururdum, karargâh çitlerini) orada vurdurdum.”

teŋride bolmış el etmiş bilge kanım içreki bodumı altmış (Terh B6)

“Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge kağanımın kendisine tâbi boyların sayısı altmış (idi).”

⁸ Türk Runik yazıtlarda geçen örnekler ve çevirileri için Aydın 2011 ve 2014 kullanılmıştır.

teŋride bolmış el etmiş bilge kağan ben (...) (Şine Usu K1)

“(Ben) Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge kağanım.”

2. Töpüsinte Tutmak

Tanrının kağan seçimini anlatan bir ifade de mecazen, ‘diğerlerinden ayırmak, diğerlerinden üstün tutmak’ anlamındaki *töpüsinte tutmak* birleşik fiildir. Kağan olacak kişi tanrı tarafından diğerlerinden üstün tutulmuştur. Bu üstünlük de merasimde kağanın yukarı kaldırılmasıyla tasdiklenmiş olurdu.

Aşağıdaki metinlerde geçen *töpüsinte tutup yügerü kötürmek* ifadesi bizce, “(Gök) tanrı, (babam İleriş kağanı ve annem İl Bilge hatunu) diğer Türklerden üstün tutarak yani onları yönetici tayin ederek, kağan ve hatun pâyesine erişmek” şeklinde anlamlandırılabilir (Demirbilek 2016: 47-52).

türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin kaŋım elteriş kağanıg il bilge katunug teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş (KT D11)

“Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş kağanı, annem Elbilge hatunu (ebedî)gök, tepelerinden? Tutup (göge) yükseltmiş elbette”.

türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin kaŋım elteriş kağanıg ögüm elbilge katunug teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç (BK D10)

“Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş kağanı annem Elbilge hatunu (ebedî)gök, tepelerinden tutup (göge) yükseltmiş, elbette”.

3. (Yügerü) Kötürmek

Araştırmacıların metin neşirlerinde genellikle ‘kaldırmak, yükseltmek’ (Tekin 1988: 150; Ölmez 2013: 353) diye anlamlandırdıkları sözcük, kağan hakkında kullanılan tabu sözcüklerden biridir. Bu sebepten olsa gerek ki diğer kağanlık terimleri gibi, başka runik yazıtlarda görülmez. Bazen *yügerü* ‘yukarı’ zarfıyla bazen de yalın olarak metinde geçmektedir.

Kötürmek fiili kağanlık yazıtlarından Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında devletin kurucusu Bumin Kağan (öl. 552) hakkında bahsedilen pasajda geçer. Buna göre, milletin ve devletin dağılıp yok olma sürecine girdiğini gören tanrı, onların arasında İleriş’i seçip ona kut bağışlayarak milleti ve devleti tekrar

kurma ve diriltme görevini kendisine bahşetmiştir.⁹ Bu da kağan olma ritüelinin ikinci aşaması olan yukarı çıkarmadır. *Yügerü kötürme* deyimiyle ‘yüksek bir makama ulaşmak (yazıtlarda bu makamlar kağan ve hatun olarak ifade edilmiştir!) anlamında kullanılmıştır.¹⁰

Buna göre, kağan seçilecek kişi bir halının ya da kalkanın üzerinde yukarı kaldırılıp indirilir ki orada bulunanlar tarafından gökteki kutlamaya yerdekiler de katılmış olurlar.

türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin kañım elteriş kaganıg elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç (KT D11)

“Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı, annem Elbilge Hatun’u (ebedî)gök, tepelerinden? Tutup (göğe) yükseltmiş elbette”.

türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin kañım elteriş kaganıg ögüm elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürti erinç (BK D10)

“Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı annem Elbilge Hatun’u (ebedî)gök, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş elbette”.

türük bodunug atı küsi yok bolmazun teyin kañım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teñri (KT D25)

“Türk halkının adı, sanı yok olmasın diye babam kağanı, annem hatunu yükselten (ebedî)gök”.

ögüm katunug kötürügme teñri el berigme teñri türük bodun atı küsi yok bolmazun teyin özüümün ol teñri kagan olortdı (BK D21)

“Annem hatunu yükselten (ebedî)gök, yurt veren (ebedî)gök, Türk halkının adı, sanı yok olmasın diye beni, o (ebedî)gök tahta oturttu”.

⁹ “Kağanın yönetimi semavî takdir ileldir.” (Golden 2002: 119).

¹⁰ Kutadgu Bilig’de *kötürmek* fiilinin ‘yükselmek, yücelmek’ kavram alanında pek çok deyim in içinde kendine yer bulduğuna şahit oluyoruz: *at kötürmek* ‘adı yücelmek, saygın bir ada sahip olmak’; *baş kötürmek* ‘yükselmek, etkin duruma gelmek, başkaldırmak’; *eğin kötürmek* ‘göğsü kabarmak, belini doğrultmak’; *elig kötürmek* ‘başarılı olmak, başarmak’; *köñül kötürmek* ‘böbürlenmek, gururlanmak’; *örü kötürmek* ‘yücelmek, değer vermek’ (Önler 1999: 123, 125, 132, 134, 151, 170). Bu örnekler, fiilin metaforik anlam kazanmaya ne kadar müsait olduğunu açıkça göstermektedir.

Bilge Kağan, kendisi kağan olduğunda beylerinin ve halkının sevincini *tonıt-mış közi yügerü körmek* ‘yere bakan gözlerini yukarı kaldırmak’ deyimiyile ifade etmiştir. Günümüzde bu kullanımda *köz*’ün yanısıra *baş* kelimesi de kullanılır ve deyimde ‘yılmamak, tekrar mücadele etmek, dirilmek’ anlamını ifade eder. Ayrıca, halk arasında *gözünü ya da başını yukarıya/göğe çevirmek* ‘haber beklemek’ anlamındadır.

olortokuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod[un] ölgirip sewinip tonıtmış közi yügerü körti (BK D2)

“Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı.”

4. Olurmak

Kağan seçme ritüelinin üçüncü aşamasıdır. Bu aşama *olurmak* fiiliyle ve ‘oturmak, tahta oturmak, hüküm sürmek’ (Tekin 2014: 160) anlamlarıyla geçmektedir.¹¹ *Olurmak* fiili sıklıkla *teñri* sözcüğüyle birlikte geçer ki bu da ‘oturma-nın/kağan olmanın’ tanrının ilahî onayıyla gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

Günümüzde bu aşama çeşitli biçimlerde yaşatılmaktadır. Sünnet düğünlerinde çocuğun tahta oturtulması, evlenecek çiftlerin nikâh masasına oturması, başkanlık seçimlerinde koltuğa oturulması gibi gelenek ve uygulamalar bu aşamanın günümüzdeki yansımalarıdır.

üze kök teñri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş olurupan türük bodunıñ ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş (KT D1) // üze kök teñri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş olurupan türük bodunıñ ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş (BK D2-3)

¹¹ *olormak* ‘tahta oturmak, tahta çıkmak; hüküm sürmek, yaşamak’.

olortmak ‘tahta oturtmak, tahta çıkartmak’ (Ölmez 2013: 355).

olgurtmak ‘1. Oturtmak, yerleştirmek 2. (bina, yapı, konut vb.) kurdurmak, tesis ettirmek”.

olurmak ‘1. oturmak; 2. varlığını sürdürmek, hayat geçirmek; 3. (kagan, yabgu, şad vd.) tahta çıkmak, hüküm sürmek, hükmetmek; 4. Konuşlanmak, mevzilenmek; 5. İkamet etmek, yerleşmek, yurt tutmak”.

olurtmak ‘1. oturtmak, yerleştirmek; 2. tahta çıkarmak, kağan yapmak 3. (bediz sözüyle) motif, oyma vb.yi yerleştirmek, süsletmek, bezetmek’ (Şirin-User 2010: 528).

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumin kağan (ve) İstemi kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini(ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler.”

kişi oğlnta üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n işt(e)mi k(a)g(a)n olurmuş olurupan türük bodunıñ ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş (KT D1) // kişi oğlnta üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n işt(e)mi k(a)g(a)n olurmuş olurupan türük bodunıñ ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş (BK D3)

“İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumin kağan (ve) İstemi kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler.”

ol törüde üze eçim kagan olurtı eçim kagan olurupan türük bodunug yiçe itdi (KT D 16) // ol törüde üze eçim kagan olurtı olurupan türük bodunug yiçe itdi (BK D 14)

“Yasalar gereğince amcam kağan tahta oturdu. Amcam kağan tahta oturunca Türk halkını yeniden düzenledi.”

teñri türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kagan olurtdı neñ yılsıg bodunka olurmadım (KT D 25-26) // teñri türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kagan olurtdı neñ yılsıg bodunta üze olurmadım (BK D21)

“(Ebedî) gök, Türk halkının adı, sanı yok olmasın diye beni o (ebedî) gök tahta oturttu el-bette. Refah içerisindeki bir halka kağan olmadım.”

atı küsi yok bolmazun tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım (KT D 26-27) // atı küsi yok bolmazun tiyin türük bodun üçün udımadım küntüz olurmadım (BK D22)

“Adı, sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım.”

türük kagan ötügen yış olursar ilte buñ yok (BK K2) // türük kagan ötügen yış olursar ilte buñ yok (KT G3)

“Türk kağanı Ötüken (ormanlı) dağlarında oturursa ülkede sıkıntı olmaz.”

ötügen yir olurup arkış tirkış isar neñ buñug yok ötügen yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen (KT G8) // ötügen yer olurup arkış tirkış isar neñ buñug yok ötügen yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen (BK K6)

“Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) dağlarında oturursan ebedî yurt tutup oturacaksın.”

teñri yarlukadukin üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum kagan olurup yok çıgany bodunug koop kuubratdım (KT G9-10) // teñri yarlukadukin üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum kagan olurup yok çıgany bodunug koop kubratdım (BK K7)

“(Ebedî) gök lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip toparladım.”

teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bödke olurtum (BK K1)

“(Ben) Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan’ım, bu zamanda tahta oturdum.”

teñri kılntokda uygur kagan olormış bök ulug kagan ermiş (Tes K1)

“Gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce (ve) büyük kağan imiş.”

öñre tavgaçka bazlanmış uygur kagan tok olormış yetmiş yıl ermiş (Tes K5)

“Doğuda Çin’e tâbi olmuş. Uygur kağanı tok (bir biçimde) tahta oturalı yetmiş yıl olmuş.”

yollug kagan (...) bumın kagan üç kagan olormış eki yüz yıl olormış (Terh D1)

“Yollug Kağan (...) Bumın Kağan (bu) üç kağan tahta oturmuş, iki yüz yıl hüküm sürmüşler.”

yetmiş yıl olormış (Terh D4)

“Yetmiş yıl hüküm sürmüşler.”

türük kagan çak elig yıl olormış (Şine Usu K4)

“Kök Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş.”

5. Kaganlamak

Kelime yazıtlarda, ‘kağan yapmak’ (Tekin 2014: 146) anlamıyla geçer. Türk Runik harfli metinlerde geçen yokluk eki {-sIrA} ile kullanılmış türevi *kagansıratmak* ‘kağansız bırakmak’ (Tekin 2014: 146) da yine yazıtlarda tanıklanmaktadır. Bu ifadelerle kağan olma macerası anlatılmaktadır. Ayrıca, bu anlamda yazıtlarda *kagan bolmak*, *kan bolmak*, *kanlanmak* oluş fiilleri de geçer (Şirin 2016: 476).

kaganladuk kaganın yitürü idmiş (KT D7) // kaganladuk kaganın yitürü idmiş (BK D7)

“Kağan yaptığı kağanını kaybetmiş.”

kaganlıg bodun ertim kaganım kanı (KT D9) // kaganlıg bodun ertim kaganım kanı (BK D9)

“Kağanı olan halk idim, kağanım hani?”

teñri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmış kaganlıgig kagansıratmış (KT D15) // teñri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmış kaganlıgig kagansıratmış (BK D13)

“(Ebedî) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış.”

illigig elsiretdimiz kağanlığıg kagansıratdımız (KT D18)

“Yurdu olanı yurtsuz bıraktık, kağanı olanı kağansız bıraktık.”

yeti yüz er bolmış yeti yüz er bolup elsiremiş kagansıramış bodunug (KT D13)

“Yedi yüz asker olmuş. Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı.”

6. Kubranmak

ŞİRİN’in ‘siyasal teşekkül oluşturmak amacıyla toplanmak’ (2006: 478) biçiminde tanımladığı fiil, muhtemelen Eski Türklerde devlet meclisi anlamında *toy*’un (= Mo. *kurultay*) (Kafesoğlu 2003: 259) karar almak üzere toplanmasını anlatır. *Toy*’un aldığı kararlardan birisi de kişinin hükümdarlığı tasdiklemektir.

ıda taşda kalmışı kuwranıp yéti yüz boltı (Tonyukuk B4)

“Yazıda yabanda kalanlar toplamı yedi yüz (kişi) oldular.”

7. Agıntırmak

Yazıtlarda kağanlık seçim ritüeline işaret eden diğer bir fiil de Tes yazıtında geçen *agıntırmak* fiilidir (?).

Kelime, AYDIN tarafından ‘(göğ)e yükseltmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (2011: 94).¹²

(...) agıntırtı uygur kanım tutulm[ış] (...)kü? [takı]gu yılka (...) (Tes B4)

“(...) Göğ’e yükseltti. Uygur hanım tutulmuş (...) Tavuk yılında (745) (...)”.

8. Başlığı Yüklentürmek Tizligig Sökürmek

Bu ibare sadece düşman için değil tâbi olanlar için de düşünülebilir. Nitekim kurultay kararıyla Cengiz Han hükümdar olunca, herkes ona tâbi olduğunu

¹² Kelimenin okunuşu ve anlamlandırılması KLYASHTORNY’e dayanır. O, kelimeyi (a)g(i)nt(u)rtı şeklinde okumuş ve kelime için metinde ‘was elevated (as above)’ ve açıklama kısmında da ‘to be enthroned’ anlamını vererek fiilin *Codex Cumanicus*’ta yaşadığını ifade etmiştir (1985: 152-153). Krş. *Codex Cumanicus* *agıntırmak* ‘çıkmaq, yükselmek’ (Grønbech 1942: 29; Argunşah-Güner 2015: 415). Eski Türkçe içerisinde, bu fiile şimdiye değin başka bir yerde rastlanmamıştır.

huzuruna girip diz çökmek suretiyle göstermiştir. Benzer bir manzarada Ögeday'ın oğlu Güyük Kağan, kurultay kararıyla tahta oturtulunca yaşanmıştır (1246).¹³

tört buluñ kop yağı ermiş sü sülepen dört buluñdaki bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgı yüküntürmiş tizligig sökürmiş (KT D2)

“Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.”

kırk artukı yéti yolu sülemiş yégirmi süñüş süñüşmiş tenri yarlıkadok üçün élligig élsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş (KT D15)

“Kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. (Ebedî) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tâbi etmiş. Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş.”

kamağı bés otuz süledimiz süñüşdümüz élligig élsiretdimiz kaganlıgıg kagansıratdımız tizligig sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz (KT D18)

“Toplamı yirmi beş (kez) sefer ettik. On üç (kez) savaştık. Yurdu olanı yurtsuz bıraktık, kağanı olanı kağansız bıraktık. Asilere diz çöktürdük, mağrurlara baş eğdirdik.”

tört buluñ kop yağı ermiş sü sülepen dört buluñdaki bodunug kop almış kop baz kıl[mış] başlıgıg yüküntürmiş tizligig[ig sökürmiş] (BK D3)

“Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.”

yéti yolu sülemiş yégirmi süñüş süñüşmiş tenri yarlıkadok üçün élligig élsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş (KT D13)

“Yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. (Ebedî) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tâbi kılmış. Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş.”

[kamağı] bés otuz sü[ledimi]z üç yégir[mi] [süñüşdümüz élligig élsiretdimiz kaganlıgıg kagansıratdımız tizligig] sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz (BK D15-16)

¹³ “O zaman Moğol prensleri börklerini çıkarttılar, kemerlerini çözdüler, Güyük'ü altından bir taht üzerine oturtular ve onu Kağan olarak selâmladılar. Kurultay üyeleri dokuz defa yere kapanarak yeni hükümdara saygılarını bildirdiler ve ovaya yayılmış olan kalabalık, tâbi hükümdarlar, yabancılardan aynı zamanda yüzleri yere gelecek tarzda eğildiler.” (Grousset 1999: 263)

“Tamamı yirmi beş (kez) sefer ettik. On üç (kez) savaştık. Yurdu olanı yurtsuz bıraktık, kağanı olanı kağansız bıraktık, asilere diz çöktürdük. Mağrurlara baş eğdirdik.”

tör[t bulduğdaki bodunug] baz [kaltım ba]ş[lı]gıg yüküntürtüm tizligig sökürtüm (BK K10)

“Dört taraftaki halkı tâbi ettim. Mağrurlara baş eğdirdim, asilere diz çöktürdüm.”

Sonuç

Bu makalede Runik harfli kağanlık yazıtlarında kağan seçme ritüelini vurgulayan leksik öğelere yer verilmiştir. Tespit ettiğimiz veriler şunlardır: *teŋri teg teŋride bolmak, töpüsinte tutmak, (yügerü) kötürmek, olurmak, kaganlamak, kagansıramak, kagan bolmak, kan bolmak, kanlanmak, kubranmak, ağıntırmak, başlıgıg yüküntürmek, tizligig sökürmek.*

Bu ifadelerin kullanımıyla kağan, hükümdarlığının meşrutiyetini ve saygınlığını korumuş olmakla birlikte şüphesiz otoritesini de sağlamlaştırmıştır. Böylece ilahî bir güce dayanan erklik, aynı zamanda örfî olarak da yasaldı. Kağan, bu atıflarla kendisine karşı olabilecek isyan ve dağılma hareketlerinin hiçbir dinî ve örfî temelinin olamayacağını belirtmektedir.

Ötüken Türklerine kağan seçme ritüeli, muhtemelen Hunlardan kaldığını ve benzeri uygulamalarıyla Selçuklulara kadar devam ettirildiğini yine kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu ritüelin aşamalarından havaya kaldırmanın ve oturtmanın izleri belirtildiği gibi günümüzde başta “askere uğurlama ve düğünler” başta olmak üzere çeşitli kutlama merasimlerinde hâlen bir şekilde devam ettirilmektedir. Bu da Ötüken kültürünün izlerinden bazılarının günümüzde değişerek devam ettirildiğini göstermektedir.

Yazıtlar üzerine yapılacak benzeri çalışmalarla daha başka Ötüken Türk sosyal yaşantısının izlerine ulaşılabilecektir. Karşılaştırmalı çalışmalar bu izlerin bir şekilde günümüzde de yaşatıldığını gösterecektir.

Kısaltmalar

B = Batı.

BK = Bilge Kağan yazıtı.

D = Doğu.

G = Güney.

K = Kuzey.

KT = Kül Tigin yazıtı.

Kaynakça

ARGUNŞAH, M.; G. GÜNER (2015). Codex Comanicus, İstanbul: Kesit Yayınları.

AYDIN, E. (2011). Uygur Kağanlığı Yazıtları, Konya: Kömen Yayınları.

AYDIN, E. (2014). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), Konya: Kömen Yayınları.

BEDİRHAN, Y. (2004). İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

ÇANDAROĞLU, G. (2013). İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

DEMİRBİLEK, S. (2016). “Orhon Yazıtlarında Geçen Tenri Töpüsinte Tutup Yügerü Kötürmiş İbaresini Üzerine”, Dede Korkut Dergisi, 11: 47-52.

DİVİTÇİOĞLU, S. (2005). Orta Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VII. Yüzyıllar), İstanbul: İmge Kitabevi.

DONUK, A. (1988). Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (1994). “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni midir?”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990: 31-39.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

GIRAUD, R. (1999). Göktürk İmparatorluğu: İltiş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734), Çev. İ. MANGALTEPE, İstanbul: Ötüken Yayınları.

GOLDEN, B. P. (2002). Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O. KARATAY, Ankara: Karam Yayınları.

GÖMEÇ, S. (1999). Kök Türk Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları.

- GÖMEÇ, S. (2006). Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GRØNBECH, K. (1942). Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- GROUSSET, R. (1999). Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur, Çev. M. R. UZMEN, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GÜNGÖR, H. (2016). “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Bilge Kültür sanat Yayınları, İstanbul: 50-68.
- KAFESOĞLU, İ. (2003). Türk Millî Kültürü, 23. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KLYASHTORNY, S. G. (1985). “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 39/1: 137-156.
- KOCA, S. (2011). “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Berikan Yayınları, Ankara: 75-104.
- KOÇ, Y. (2015). “Eski Türklerde Töre ve Hukuk”, Türk Kültürü El Kitabı, Ed. İ. ÇAPCI-OĞLU; H. BEŞİRLİ, Grafiker Yayınları, İstanbul: 327-340.
- ÖGEL, B. (2016). Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÖLMEZ, M. (2013). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- ÖNLER, Z. (1999). “Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler”, Türk Dilleri Araştırmaları, 9: 119-187.
- SERTKAYA, O. F. (1999). “Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Ata Sözü”, İlmî Araştırmalar, 8: 233-240.
- SIĞRI, Ü.; Y. ERÇİL (2007). Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ŞİRİN, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞİRİN-USER, H. (2010). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi, Konya: Kömen Yayınları.

TAŞAĞIL, A. (2013). Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TEKİN, T. (2014). Orhon Yazıtları, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YILDIRIM, D. (1998a). "Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma", Türk Bitiği: Araştırma/İnceleme Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara: 102-111.

YILDIRIM, D. (1998b). "Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz, Yag(gıl), 'Katıl' Olmaz", Türk Bitiği: Araştırma/İnceleme Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara: 124-133.